

## BAYINDIR ERMENİ KİLİSESİ

Emine TOK\*

### ÖZET

Bayındır Ermeni Kilisesi, kuruluşundan bu yana giderek genişleyen ilçe içinde değişik gruplara hizmet vermiş, günümüze kısmen ulaşabilmiştir; hem doğu hem de batı yöndeki duvarları kayıptır.Yapı Cumhuriyet döneminde önce sinemaya dönüştürülmüş, daha sonra depo olarak kullanılmıştır. Farklı kullanımlar sırasında kilisenin batı duvarı yıkılarak alan batıya doğru uzatılmış ve sinema sahnesi eklenmiştir. Doğuda ise, apsis cephesi de yıkılıp, seyircinin oturmasına yönelik olarak doğruya doğru uzatılıp düz duvar ile sonlandırılmıştır. Yapının kuzey ve güneyine daha sonradan eklenmiş mekanlarla, kilisenin sokak ile bağlantısı kesilmiştir.

2010 yılında Bayındır Belediyesi, bu kültür varlığımızı yaşatmak için yapıda restorasyon çalışmalarını başlatmıştır. Restorasyon çalışması öncesinde Bayındır Belediyesi'nce; danışmanlığımızda ve Tire müzesi denetiminde, kilisenin doğu ve batı sınırını tespit etmek amacıyla sondaj kazıları yapılmıştır. Yapılan sondaj çalışması sonunda, kilisenin doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı tek bir neften ibaret küçük bir kilise olduğu, batısında narteksinin bulunmadığı tespit edilmiştir

Bayındır, Osmanlı devleti içindeki pek çok kentte olduğu gibi, 19. yüzyıl ortalarından itibaren Müslüman-Rum-Ermeni-Yahudi gibi karışık bir etnik nüfusu barındırmıştır. Başbakanlık Devlet Arşivlerinde, Bayındır'da yaşayan Ermeni nüfusa hizmet verecek kilisenin inşaatının 15 Kasım 1856 tarihinde inşa keşfinin yapıldığı, 3 ay sonra da 11 Şubat 1857 de inşaatın başladığı kayıtlıdır.

Bu çalışmada, yayınlarda bulunmayan ve yalnızca küçük bir bölümü günümüze ulaşmış olan yapının fotoğraflar ve çizimler eşliğinde tanıtılması, orijinal durumu hakkında yorum yapılması ve çağdaşı örnekler içindeki yerinin etüt edilmesi amaçlanmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Bayındır, Ermeni Kilisesi

### ABSTRACT

Bayındır Armenian Church, which partially survived, served different functions for different groups since its construction. Both western and eastern walls are missing. In the republic period it was first turned into a movie theatre then it was used

---

\* Yard.Doç.Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Bornova/İZMİR

as a warehouse. The western was demolished and the area was extended westwards where the screen was added. In the eastern part the apse was demolished to extend the area for the audiences and a wall ended it. With the spaces added later on the north and south the connection of the building with the street was cut.

In 2010, the Municipality of Bayındır has started restoration works. Before, under our expertise and under the control of Tire Museum, some soundings were carried out in order to define the borders of the church in the east and west. According to the results we came to the conclusion that it was a single nave church on the east-west direction and there was no narthex on the western end.

Bayındır, like many other Ottoman towns started to have a mixed population of Muslim-Greek-Armenian-Jew from mid-19<sup>th</sup> century. In the Prime Ministry State Archives I was recorded that the first construction survey of the church which would be in service of the Armenian community was made on 15<sup>th</sup> October 1856 and the construction started there moths later on 11<sup>th</sup> February 1857.

In this paper, our aim is to present this partly survived building, which was not published before together with photos and drawings and also to comment on its original construction and to compare with the contemporary examples.

**Key words:** Bayındır, Armenian Church

Geçmiş tarih öncesine kadar gerilere giden bayındır<sup>1</sup>, günümüzde İzmir'e bağlı şirin bir ilçedir. Makalemize konu olan Ermeni Kilisesi, Bayındır'ın 46 ada 5 ve 24 parsellerinde yer almaktadır. Bu çalışmada, yayınlarda bulunmayan ve yalnızca küçük bir bölümü günümüze ulaşmış olan yapının fotoğraflar, çizimler eşliğinde

---

<sup>1</sup> Bayındır'ı da içine alan Küçük Menderes havzasının ilk iskanına ilişkin veriler sınırlıdır. Bölgede yapılan kazılarda Kalkolitik çağa ait kalıntılar ele geçmiştir. Bölge sırasıyla Hititler, Firigler ve ardından Lydia'lılar, Persler ve Makedonya hâkimiyetine girmiş; daha sonra M. Ö. 133'te Roma imparatorluğunun Asia eyaletine bağlanmıştır. M. S. 395'te Roma imparatorluğunun ikiye bölünmesinden sonra Bölge topraklarının yönetimi Doğu Roma imparatorluğuna geçmiştir. Bölgenin Türkleşmesi, Moğollar önünden kaçan Türkmenlerin sistematik şekilde Selçuklu devletinin batı sınırına yığılmasıyla başlamıştır. Germiyan Subaşı Aydınoğlu Mehmet Bey, Ege taraflarına fetih için gönderildiğinde, ele geçirdiği yerlerde kendi adıyla anılan Aydınoğlu Beyliğini kurmuştur. 1390 ve 1402 de Osmanlı Devleti ile Aydınoğlu Beyliği arasında el değiştiren Bayındır, II. Murat'ın 1425 yılında Aydınoğlu Cüneyt Beyi ortadan kaldırması ile birlikte Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Bölgenin tarihi ve coğrafi yapısı için bkz. S. Gözenç, *Küçük Menderes Havzasında Arazinin Kullanışı ve Sınıflandırılması*, İst.1978, s. 91 vd.; B. Umar, *Lydia*, İzmir, 1989, s. 15 vd; G. Ostrogorsky, *BizansDevleti Tarihi*, İstanbul 1994, s. 96 vd.; S. Vryonis, *The Decline of Medieval Helenizm in Asia Minor and the Process ofIslamization From the Eleventh through the Fifteenth Century*, London, 1971, s.260 vd.; F. Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara 1994, s.40 vd; Dukas (çev.V.L.Mirmiroğlu), *Bizans Tarihi*, 1956, s.47vd.; H. Akın, *Aydınoğulları Beyliği Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1968, s. 82 vd..

## Bayındır Ermeni Kilisesi

tanıtılması, orijinal durumu hakkında yorumlar yapılması ve çağdaşı örnekler içindeki yerinin etüt edilmesi amaçlanmıştır.

Bayındır, 19.yüzyıl sonlarından itibaren genel görünüşü, anıtları ve nüfusu ile yabancı seyyahların notlarında anılmış ancak Ermeni Kilisesi'nin tasvirine ilişkin herhangi bir bilgi verilmemiştir. Gerek Osmanlı dönemi nüfus sayımlarında gerekse 19. yüzyılda yöreyi gezen seyyahların kayıtlarında, Bayındır'da yaşayan azınlıkların yaşadığı hane sayıları ve dökümler, kasabada yaşayan Ermeni nüfusa hizmet verecek bir dini yapının varlığını da ortaya koymaktadır.

F.V. J. Arundel, Bayındırın genel konumu ve nüfusu hakkında bilgi verirken, kasabadaki dini yapıların tasvirini yapmaksızın sayıca döküm verir: "...*Bayındır, Tmolos Dağı'nın (Bozdağ) yamaçlarına yaslanmış bir kasabadır. Kasaba, 8000 evden ibarettir. Evlerden 300 ü Yunanlılara, 15'i Ermenilere, 5-6 kadarı Yahudilere aittir. Geri kalan nüfus Türklerdir. Kasabada, 1 Yunan Kilisesi, Bir Ermeni Kilisesi ve 6 cami bulunmaktadır. Handa kaldığım odada gün batımı çok güzel izlenmektedir...*"<sup>2</sup> şekilde gözlemlerini nakleder.

1850 yılında Kilise misyoner topluluğunun yayımladığı raporda ise yalnızca kasabanın genel görünüşü ve nüfusu hakkında bilgiler not edilmiştir: "...*7 Mayıs 1850. Ödemiş'ten Bayındır'a hareket ettik. Kaystros üzerindeki verimli tarlalar arasındaki yolculuk tam 4 saat sürdü. Yolda bir kahvede mola verdik. 2 saatten az bir süre içinde Bayındır'a ulaştık. Bu kasabada 3000 Türk evi, 600 Rum evi var. Kasabada çok az nüfusta Ermeni aile yaşıyor. Konumu mükemmel olan kasaba bir yandan dağa yaslanmış durumdadır ve tüm ovaya hakimdir...*"<sup>3</sup>.

Daha çok arkeolojik ayrıntılara dikkat çeken seyyah C. Texier, seyahatnamesinde, Bayındır'ın genel görünüşü, nüfusu ve burada yetişen ürünler hakkında bilgi vermiştir; Yapılar üzerinde durmaz: "...*Bayındır Şehri tamamen yenidir. Bozdağ yamaçlarından birinin güney kısmında hoş bir yerdedir. Evler kırmızı tuğla ve ağaçla yapılmıştır. On kadar camisi varsa da yalnızca ikisi taştan yapılmıştır. En önemlisi bir kubbe ile örtülmüş ve etrafı sütunlu kemerler ile çevrilmiştir. Sokaklarda çok sayıda çeşme akar. En kalabalık kısmı Türk mahallesidir. Bu mahalle yedibin haneden çoktur. Rumlar dörtüyz aile kadar çıkar. Birkaç Ermeni ile biraz da Yahudi vardır. Temel maddeler ile tohum, zeytinyağı ve deri ticareti oldukça ileridedir...*"<sup>4</sup>.

1881 yılında yayımlanmış, Ermeni Raporlarında nakledilen bir not ise, son derece ilginçtir: "...*Bayındır'da, bir kilise inşası için Pastor'un Evi'nin satın alındığı ve bu yapının, dini toplantılar amacıyla geniş bir odadan oluştuğunu söylenmektedir...*"<sup>5</sup>.

<sup>2</sup> F.V.J. Arundell, *A Visit To The Seven Churches Of Asia*, 1828, sf. 202.

<sup>3</sup> *Missionary Register, Church Missionary Society*, C. 38, 1851, sf. 142-143

<sup>4</sup> C. Texier, (Çev.A.Suat), *Küçük Asya. Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, C.II, Ankara, 2002, s.46-48,151.

<sup>5</sup> *Annual Report-Armenian Board of Commissioners for Foreign Missions*, 1881, s. 35.

1831 tarihli nüfus sayımında Bayındır, kaza konumunda olup, sadece erkek nüfus sayılmış; Müslüman, Reaya, Kıpti, Ermeni, Yahudi şeklinde milletlere ayrılmıştır. Bu defterde görülen İslam-7275, Reaya-1017, Ermenilere ait erkek nüfusun 73 olduğu görülür. 1880-90 yıllarına ait nüfus bilgilerinde ise Bayındır'daki Ermeni nüfusu 177, 1893 yılı sayımında 259 olarak kaydedilmiştir.<sup>6</sup> Anlaşılan o ki Bayındır, Osmanlı devleti içindeki pek çok kentte olduğu gibi, 19. yüzyıl ortalarından itibaren Müslüman-Rum-Ermeni-Yahudi gibi karışık bir etnik nüfusu barındırıyordu.

Başbakanlık Devlet arşivlerinde<sup>7</sup> tespit edilen iki belgede Bayındır'da yaşayan Ermeni topluluğa hizmet verecek bir kilisenin keşif çalışmaları ve inşa tarihi kayıtlıdır.

Tarih: 17/R /1273 (Hicri) Dosya No:169 Gömlek No:99 Fon Kodu: HR.MKT.

İzmir'in Bayındır kazasında yaptırılacak Ermeni kilisesinin mevkiye bir sakıncası olup olmadığının tahkiki.

Belgelerden ilki, kilisenin keşfine ilişkindir. 17 Rebiulevvel 1273 tarihlidir. Bu tarih Miladi 15 Kasım 1856 yılına denk gelir.

Diğer belge kilisenin inşaatına izin verilmesine ilişkindir. Hicri 16 Cemazielahir 1273 tarihlidir. /Miladi 11 Şubat 1857.

Tarih: 16/Ca/1273 (Hicri) Dosya No:139 Gömlek No:7251 FonKodu: İ..HR..  
Bayındır kazasında Ermeni kilisesi inşası.

Bu iki belge, Bayındır'da yaşayan Ermeni nüfusa hizmet verecek kilisenin 15 Kasım 1856 tarihinde inşa keşfinin yapıldığını, 3 ay sonra da 11 Şubat 1857 de inşaatın başladığını açıkça göstermektedir.

Günümüzde de halk arasında Ermeni Kilisesi adıyla anılan yapı, Cumhuriyet döneminde önce sinemaya dönüştürülmüş<sup>8</sup>, daha sonra depo olarak kullanılmıştır. Farklı kullanımlar sırasında kilisenin doğu ve batı sınırları yıkıldığı için yapı günümüze orijinal boyutları ile ulaşamamıştır. 2010 yılında Bayındır Belediyesi, bu kültür varlığını yaşatmak için yapıda restorasyon çalışmalarını başlatmıştır. Restorasyon çalışması öncesinde Bayındır Belediyesi'nce; danışmanlığımızda ve Tire müzesi denetiminde, kilisenin doğu ve batı sınırını tespit etmek amacıyla sondaj kazıları yapılmıştır<sup>9</sup>.

<sup>6</sup> Bayındır'daki hane ve milletlere göre nüfus sayımı için bkz. Derya Hepkarşı, *19. Yüzyıl Ortalarında Bayındır Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Tarih Bölümü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2001, s.9 vd.

<sup>7</sup> www.devletarsivleri.gov.tr

<sup>8</sup> Atlas Sineması

<sup>9</sup> Kilise'sinin rölöve, restitüsyon ve restorasyon projelerine sağlıklı veri teşkil etmesi amacıyla yapılan kazı çalışması, İzmir II Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 11.02.2010 tarih ve 5488 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

### **Mimari Tanım:**

Yukarıda da belirtildiği gibi Kilise, günümüze orijinal boyutları ile ulaşmamıştır. Hem doğu hem de batı yöndeki duvarları kayıptır. Yapının sinema işlevi kazandığı dönemde, batı duvarı yıkılarak alan batıya doğru uzatılmış ve sinema sahnesi eklenmiştir. Doğuda, apsis cephesi de yıkılıp, seyircinin oturmasına yönelik olarak doğuya doğru uzatılıp düz duvar ile sonlandırılmıştır. Kilisenin günümüze gelebilen orijinal ölçüleri: dıştan boyu 8.20m., eni 8.80m., yüksekliği 9.50 dir. Yapının uzun süreli kullanımında, toprak kotu yükselmiş, naos içinde beton tabliyeler ile katlar oluşturulmuştur (Şek.1, 2, 3, 4, 5)

Yapılan sondaj çalışması sonunda, kilisenin doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı tek bir neften ibaret küçük bir kilise olduğu, batısında narteks<sup>10</sup>inin bulunmadığı tespit edilmiştir (Res. 1,2).

Günümüzde, yapının dört yönden sokak ile bağlantısı kesiktir. Doğu ve batı yönde duvarları kayıp olan yapının, sinemaya dönüştürülme safhasında, kuzey ve güney yöndeki cepheleri de genişletilen betonarme çevre duvarları içinde kalmıştır.

Yapıda inşa malzemesi olarak taş, tuğla, ahşap ve demir kullanılmıştır. Duvarlar, yöresel kabayonu taş ile inşa edilmiştir. Taşlar arasına yatay sıralar oluşturacak şekilde tuğla kırıkları yerleştirilmiştir; ancak bu örgü herkesimde çok düzenli değildir. Çoğu kesimde yassı arazi taşlarının sadece istiflenerek yerleştirildiği duvar işçiliği izlenir. Aynı tarzda işçiliği 18. yüzyıl sonları-19. yüzyıl boyunca Batı Anadolu yapılarında yaygın olarak görmek mümkündür: (Kula Meryem Ana Kilisesi Duvar tekniği(1831-37), Foça Ioannes Kilisesi (1853), Aliağa Merkez Camii (Eski Rum Kilisesi) duvar örgüsü (1896), Priene St. Antuan Kilisesi (19.yüzyıl ortaları).

Naos içte beşik tonoz ile örtülüdür. Tonoz örgü malzemesi tuğladır. Kilise, içte ve dışta sıvalıdır. Uzun süre farklı kullanımlar sonrasında yapının içinin defalarca sıvandığı ve boyandığı saptanmıştır (Res.3).

Günümüzde kiliseye giriş, kuzeybatıdaki dikdörtgen kapıdan sağlanmaktadır. Ancak bu giriş kapısı sonradan yapıya eklenmiş olan duvar üzerindedir. Orijinal giriş değildir. Yapılan sondaj kazısı sonrasında orijinalde, naos<sup>11</sup>a açılan kapının, batıdaki duvar üzerinde, apsis ekseninde yer aldığı saptanmıştır. Batı duvar temel seviyesine değin yıkıldığı için kapının biçim, yükseklik ve süslemelerine ilişkin hiçbir iz günümüze ulaşmamıştır. Ancak sondaj tespit kazısında, giriş kapısı önünde, doğu-batı doğrultusunda birbirine paralel uzanan iki duvar ile karşılaşılmıştır. Bu iki duvar, naosa

---

Kilisenin projeleri Kalan Mühendislik tarafından yapılmıştır. Kilise ile ilgili Projeleri yayınlamama izin veren ve desteğini esirgemeyen Kalan Mühendislik teknik danışmanı inşaat mühendisi Özlem Özgür'e teşekkürü borç bilirim.

<sup>10</sup> Narteks: Kiliselerde, ana mekana açılan sütun yada duvarla ayrılmış giriş bölümü. M. Sözen-U. Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1994, Sf.171.

<sup>11</sup> Kiliselerde ibadetin gerçekleştirildiği ana mekan. Sözen-Tanyeli 1994, 171.

girişini sağlayan kapıyı taçlandıran, üzeri muhtemelen derin bir kemerle örtülü ön giriş holüne ait olmalıdır. Ancak, yapının sinemaya dönüştürüldüğü sırada batı duvar ile birlikte giriş holününün de temel seviyesine değin yıkıldığı anlaşılmaktadır (bkz.Res.1,2).

Kilisenin farklı işlev kazandığı dönemde, doğudaki apsisi de tamamen yıkılmıştır. Yapı sinemaya dönüştürüldüğü sırada, naosun korunan bölümünün içine, farklı kotlarda betonarme tabliyeler yerleştirilmiştir (Res.4, 5). Bu tabliyelerin eğimli olarak yerleştirildikleri dikkat çeker. Yapılan sondaj kazısında, tabliyelere destek olarak bırakılmış içten ve dıştan dairesel planlı apsis ortaya çıkartılmıştır (Res.6, 7). Kalan izlerden apsisin içte ve dışta sıvalı ve boyalı olduğu açıkça görülmektedir. Apsis duvarı üzerine oturtulmuş beton tabliyenin önüne, kuzey-güney doğrultusunda tuğla duvar örülmüş ve burası doğu-batı doğrultusunda yerleştirilen iki tuğla duvar ile üç odaya bölünmüştür. Sinema sahnesine bakan perde duvar üzerine dikdörtgen bir kapı ve 3 küçük açıklık açılmıştır. Filmin sahneye bu birimlerden yansıtıldığı anlaşılmaktadır Film hazırlıkları için ayrılmış olan bu odalara dışarıdan geçiş sağlanması amacıyla, kilisenin kuzey duvarının doğu ucunda yer alan ve belki de orijinalde bemaya geçiş sağlandığı yuvarlak kemerli kapıya ulaşım, günümüzde buraya sonradan eklenen, doğu-batı yönlü merdiven ile sağlanmıştır. Bu merdivenin sonradan eklendiği, mevcut bitişme çizgisinden de net olarak anlaşılmaktadır (Res.8). Duvarın bu alanında, müdahaleler sonucu çok fazla tahribat meydana gelmiştir.

Naosun kuzey duvarına bitişik eğimli rampanın, duvar içinde izi görülen ahşap kirişlerinin boşlukları halen takip edilmektedir. Rampa yapılırken kuzey duvar üzerindeki orijinal sıva katmanı da zarar görmüştür (Res.9). Aynı rampanın, güney duvar boyunca da uzandığı kalan izlerden anlaşılmaktadır. Kilisenin güney duvarının batı bölümü de günümüzde kayıptır. Yapılan araştırma kazısında, bu yöndeki rampanın temizliğinden sonra duvarın batı uzantısına ait izler ortaya çıkmıştır (bkz.res.3).

Güney duvarın doğuya doğru uzatılması sırasında eklenen yeni duvar malzemeleri arasındaki bir paye ayağı, orijinalde apsis önündeki bema bölümünün, naostan bir ikonastasis ile ayrıldığını gösteren önemli ipucudur (Res.10).

Yapının sinemaya dönüştürülmesi sırasında, güney duvarın doğu kesimine yeni malzeme ile ek duvar inşa edilmiş (Res.11), bu ek duvarın doğu ucuna ise; biri, naos içine yerleştirilmiş alttaki tabliyeye açılan, diğeri, üst kottaki tabliyeye çıkışı sağlayan iki geçit yapılmıştır. Alttaki tabliyeye açılan geçit, betonarme dikdörtgen kapı şeklindedir. Üstteki tabliyeye ise merdivenlerle çıkış sağlanmıştır (bkz.şek.2).

Kilise orijinalde; içte beşik tonoz, dışta iki yana eğimli kırma çatı ile örtülü olmalıdır. Güney cephe duvarının üst kotunda günümüze ulaşan silmeli saçak hattı, kırma çatının duvara oturduğu hat olmalıdır. Saçak altı, iki düz silme arasına yerleştirilmiş dış bükey silme şeklindedir. Çatı yıkıldıktan sonra, silme hattı hizasından itibaren tuğla ile duvar boyu yükseltilmiştir (Res.12).

Yapının sinemaya çevrildiği dönemde, ahşap kırma çatısının kaldırıldığı, yan cephe duvarlarının bir miktar daha yükseltildiği ve üzerinin düz bir teras şekline

dönüştürüldüğü görülür. Bu işlem sırasında, çatıya beton dökülerek sabitlenmiştir. Böylece, naosun tonozu ile birlikte, kuzeyden kiliseyi saran çevre duvarının desteklediği ek alan da, çatı seviyesinde seyircinin kullanımına açılmıştır (Res.13, Şek.4).

Tonoz içte, belli aralıklarla atılan sığ destek kemerleri ile desteklenmiş, bunların da üzeri profili silmeli alçı kaplama ile belirlenerek tavan sıvasından farklı boyanmıştır (Res.14). Ancak günümüze ulaşan izler, bu destek kemerlerinin herhangi bir taşıyıcı işlevi olmadığını, yalnızca dekoratif amaçla yapıldığını göstermektedir (yalancı kemer)<sup>12</sup>. Sıvaların ve toprak destek kemerinin bir kısmı kayıptır. Fakat üst örtünün orijinal dokusu anlaşılmalıdır. Her bir destek kemeri arasına madalyonlar yerleştirilmiştir (Res.15, Şek.6). Tonoz karnındaki bu madalyonlar içinde muhtemelen İsa peygamber, din büyükleri ve İncil sahnelerinin betimlendiği düşünülmektedir. Madalyonların büyük bir kesimi günümüze ulaşmamıştır. Ancak sınırları halen bellidir. Apsise daha yakın olan bölümün oval şekilli bir madalyon ile süslendiği, batıdaki alanın ise dairesel şekilli daha büyük madalyon ile vurgulandığı dikkati çeker. Madalyonların sağ ve soluna ise yine silmelerle belirlenmiş baklava şekilli panolar yerleştirilmiştir. Muhtemelen orijinalde bu panoların da içinde İncil sahneleri veya din büyükleri betimlenmişti. Ancak yapının sonraki kullanımlarında üzerlerinin en az dört kez sıvandığı anlaşılmalıdır. Apsise daha yakın olan madalyonun ışınal süslemeleri olduğu düşünülmektedir (Res.16). Bu madalyonun kuzey ve güneyine ikişerden toplam dört adet dikdörtgen pano konmuştur. Bu panolar, batı bölümdekilere göre daha süslü ve belirgindir. Panolar dışta, alçıdan sığ silmelerle yapılmış dikdörtgen bordür ile sınırlanmıştır. Orta alana, yine silmelerle belirlenmiş eşkenar dörtgenler yerleştirilmiştir. Kalan izlere göre muhtemelen bunların da içine dairesel rozetler konduğu düşünülmektedir. Panoların köşelerine ise, yine alçı ile yapılmış yüksek kabartma şeklinde kenger yaprakları yerleştirilmiştir (Res.17). Bu yaprakların yalnızca ikisi günümüze ulaşmıştır. Ancak, diğerlerinin yerleri bellidir ve kalan izlerden bu alçı süslerin demir çiviler ile tonozla tutturuldukları anlaşılmalıdır.

Batı bölümdeki dairesel madalyonun içindeki tüm sıva katmanı dökülmüştür (Res.18). Doğu bölüme göre kısmen farklı tasarlanmıştır. Madalyonun kuzey ve güneyine, ikişerden dört pano yerleştirilmiştir. Bu panoların madalyona bakan uçları, dairesel madalyonun şekline uygun olarak eğrisel hatlarla son bulur. Tonoz üzengi hattı hizasına oturan diğer madalyonlar ise kare şekillidirler. İkişerden toplam dört adettirler. Muhtemelen orijinalde içleri farklı renklerde boyalı veya konulu resimler ile süslü idi.

Tonozun açılmasını önlemek amacıyla belli aralıklarla yerleştirilmiş demir gergiler kullanıldığı; bu unsurların, dışta demir kenetler ile duvara sabitlendiği (kılıçlama) görülmektedir. Yapının sinemaya dönüştürüldüğü sırada sahne görüşünü engellemesi için demir gergiler de kesilmiş olmalıdır.

<sup>12</sup> Yalancı kemer, bkz. D. Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İst. 1998, s.251

Kilisede orijinalde, çeşitli konum ve sayıda pencere vardı. Ancak günümüzde, naosu aydınlatan pencerelerden yalnızca kuzey ve güney duvar üzerindeki tespit edilebilmektedir.

Orijinalde pencerelerin, Kuzey ve güney duvar üzerinde dizi oluşturan karşılıklı simetrik yerleştirilmiş yuvarlak kemerli pencereler şeklinde tasarlandığı anlaşılmaktadır. Bu duvarlar üzerindeki pencere dizisi orijinalde, aynı hizada, eş aralıklı ve eş büyüklükte olmalıydılar. İçe doğru genişleyen mazgal planlıydılar ve her bir pencere, naos içinde dikey vurgu sağlayan dekoratif plasterlerin arasına yerleştirilmiştir.

Kalan izlerden, pencerelerin de içte sığ alçı silmeler ile yapılmış dekoratif çerçeveler ile çevrildiği saptanmaktadır. Pencere eşiği altında ise sığ alçı silmelerle tasarlanmış dikdörtgen kartuşlar yer alır. Pencerelerin kemer üzengi hattına ise, yatay silme şeridi yerleştirdiği dikkati çeker. Böylece Yüksek duvarlı yapıya içte, bir yandan destek kemerini taşıyor izlenimi veren plasterler ile dikey vurgu yapıldığı; tonoz üzengi hattı ve pencere kemerlerinin üzengi hattı boyunca uzanan yatay silmeler ile de dikeydeki vurgunun dengelendiği anlaşılır.

Yapının sinemaya dönüştürülmesi sırasında kuzeydeki pencerelerin tamamının içi örülerek kapatılmış, güneydekilerden ise yalnızca bir tanesi açıklığını koruyabilmiştir. Kuzey cephe üzerindeki izlerden, pencerelerin dışarıya dikdörtgen açıklıklar şeklinde yansıdıkları, taş söveler ile çevrildikleri anlaşılmaktadır. Pencereler içte ise yuvarlak kemerlidirler.

Kuzey duvarın batı ucundaki 1. pencerenin eşik seviyesi sonraki müdahaleler sırasında aşağı çekilmiştir. Kemer alınlığı ise ahşap konstrüksiyon üzerine oturan dolgu ile örülerek kapatılmış, böylece pencere, günümüzde dikdörtgen şekilli bir niş görünüşünü almıştır. Pencere kemer alınlığına yığılan dolgu izi ise günümüzde net bir şekilde izlenmektedir. Bu pencerenin yanındaki 2. pencere diğerlerine göre kısmen orijinal özelliklerini korumuştur. Ancak, iki pencereyi ayıran sığ plaster günümüze ulaşmasa da izleri halen bellidir. Pencere kemerinin karnının da dekoratif dörtgen kartuşlar ile süslendiği dikkati çeker. Bu pencere eşiğinin altındaki silmeli dikdörtgen kartuş sağlamdır. Orijinalde farklı müdahaleler gören diğer pencereler, söz konusu ikinci pencerenin oran ve tasarımında olmalıdır. İkinci pencere ile 3. pencereyi ayıran sığ plaster günümüzde kısmen izlenebilmektedir. Pencere yuvarlak kemerlidir. Kemer karnı dörtgen kartuşlar ile süslüdür. Etrafını çeviren sığ alçı silmeler yer yer görülebilmektedir. Bu pencerenin eşik seviyesinin örülerek bir miktar yükseltildiği anlaşılmaktadır. Zira dolgu için kullanılan tuğla malzeme uzun süre terk edilmişliğe bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Pencere altındaki silmeli dikdörtgen kartuş ise beton tabliye yerleştirilirken tahrip olmuştur. Ancak yine de izleri takip edilebilmektedir. Kuzey duvarın doğu ucundaki 4 numaralı açıklık, günümüzde tuğla ile örülerek tamamen kapatılmıştır. Bu açıklığı dışarıdan izlemek kısmen mümkündür. Yukarıda da belirtildiği gibi, kemerli açıklık, alttaki film makinelerinin bulunduğu odaya geçiş sağlayan, ancak belki de orijinalde bemaya açılan kapıdan arta kalan izlerdir.



## *Bayındır Ermeni Kilisesi*

Kilisenin güney duvarının yalnızca bir bölümü günümüze ulaşmıştır (bkz.res.11). Pencereleden yalnızca batıdaki kısmen sağlamdır. Ancak onun da altında yer alan dikdörtgen kartuşu, beton tabliye inşaatı sırasında tahrip olmuştur. Pencereleer arasında yer alan dikey plasterler üst kısımda izlenebilmektedir. Günümüzde tek açık pencere bu penceredir. Dışta etrafını çeviren taş söveleri sağlamdır. Bu pencerenin yanında yer alan doğudaki pencerenin içi tamamen örülerek kapatılmıştır. Ancak hem içten hem de dıştan sınırları bellidir. Diğerleri ile simetrik oranlarda olmalıdır.

Olasılıkla orijinalde, yıkılan apsis cephesinde ve batı cephe üzerinde de pencere açıklıkları bulunuyordu. Ancak her iki cephe de yıkıldığı için, bu yüzlerdeki pencerelerin sayı, biçim ve oranları hakkında fikir yürütmek mümkün görünmemektedir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, naosun kuzey ve güney duvarına sütun görünümünde dekoratif amaçlı dikdörtgen formlu plasterler yerleştirilmiştir. Bunlar, toprak üzerine alçı kaplama tekniğinde hazırlanarak çeşitli renklerde boyanmıştır. Üst kesimleri silmeler ile başlık şeklinde belirlenmiştir. Başlıklar, geometrik biçimlerde tasarlanmışlardır. Kartonpiyer tekniğinde yapılmışlardır. Kayıp kesimlerden, duvardan çıkma yapan bu başlıklı plasterlerin, duvara demir çubuklar ile tutturuldukları anlaşılmaktadır. Söz konusu plasterler, üst örtü tonozunun destek kemerlerini taşıyor izlenimi vermektedirler. Orijinalde yapının zemininden, tonoz üzengi hattına kadar yükseliyor ve bu kesimde destek kemeri izlenimi veren sıg silmeleri taşıyorlardı .

Görüldüğü gibi, kalan izlere göre naosun içinin orijinalde son derece simetrik tasarlandığını, yatay ve dikey unsurlar ile özenle süslendiğini ve boyandığını hayal etmek mümkündür. Sonradan örülerek kapatılan kesimler kaldırılıp yapıya bitişmiş duvar ve mekanlar temizlendiğinde ve sondaj kazısında elde edilen veriler eşliğinde, kilisenin orijinal durumuna ilişkin canlandırma yapılabilmektedir (Şek.7). Kapı, pencere kemer alınlıkları ve çevreleri, apsis, tonoz üzengi hattı ile destek kemerleri, naos duvarından farklı olarak boyalarla belirginleştirilmiş olmalıdır. Pencereleer çevresi sıg alçı silmeler ile çevrilmiş, kemer karınları alçı silmeler ile kemerin şekline uygun olarak panolara bölünmüştür. Muhtemelen orijinalde bu panoların içleri de renkli sıvalar ve belki de konulu resimler ile süslenmişti

Naosun zemininin orijinal durumu hakkında fikir yürütmek bugün için mümkün değildir. Nitekim, sinemaya dönüştürüldüğü sırada, naos içine, üstteki betonarme tabliyelere çıkışı sağlayan rampalar eklenmiştir. Bunun yanında, doğudaki apsis önüne, sonradan betonarme 3 oda yapılmıştır. Çağdaş örnekler dikkate alındığında, yapının naos zemininin düzgün kesilmiş taş ya da mermer kaplama olması beklenmektedir.

Kilisenin kuzey cephesinin batı bölümünün karşısında üç payanda yer alır. Bu payandaların orijinalde de mevcut oldukları düşünülmektedir. Muhtemelen sokak kotu ile kilisenin kotu arasında fark vardı. Bu payandalar, teraslar arasında destek işlevi de görüyordu.

### Değerlendirme:

Osmanlı imparatorluğunda Gayrimüslim tebaya kilise inşası, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artmıştır. Siyasi gücünü yitiren imparatorluk, kendi bünyesindeki Ortodoks cemaati üzerinde Rusyanın himayesini kabul etmiş, Hristiyanların saray izni ile yeni kiliseler yapabilmeleri ve eski kiliselerini onarmaları, yapılan anlaşmalar ile yaygınlaştırmıştır. Yaklaşık yüz yıllık süreçte, yönetimin getirdiği kurallar ve sınırlamalar ile birlikte, Ortodoks Kiliselerinde Bazilikal planlı kilise tipi yaygın olarak kullanılmıştır. Kiliselerin boyutları, cemaatin yoğunluğuna göre değişmiş, tek nefli veya üç nefli tasarlanmışlardır. Kiliselerde çan kulesi ve büyük kubbe inşasına ise yalnızca bazı örnekler dışında izin verilmemiştir.<sup>13</sup>

Hristiyan mezhepleri ile kiliseleri birbirinden ayırmak güçtür. Rum, Keldani, Ermeni, Süryani gibi topluluklar aralarındaki fark, kullandıkları dil ve dua şekilleridir. Süryani ve Ermeniler, ayinlerinde müziğe daha fazla önem verdikleri için törenleri de müzik ağırlıklıdır. Aynı dönemde yapılan kiliselerin mimari tasarımları, süslemeleri ve inşa teknikleri benzerdir. 18-19. yüzyıl kiliselerinin tümünde, iç bezemelerde eski gelenekler taklit edilmiştir<sup>14</sup>.

Bayındır Ermeni Kilisesi, kuruluşundan bu yana giderek genişleyen ilçe içinde değişik gruplara hizmet vermiş, günümüze kısmen ulaşabilmiştir. Yukarıda da vurgulandığı gibi yapının inşa tarihi Başbakanlık Devlet Arşiv Belgelerinde kayıtlıdır. 1856 yılı Kasım ayında keşifi yapılan arazide, 3 ay sonra Şubat 1857'de inşaat başlamıştır. Yapıya ait olduğu düşünülen Ermenice yazıt ise, kilise yıkılıp sinemaya dönüştürülürken yeni ek duvar malzemesi arasında kırık halde halen görülebilmektedir (Res.19). Yapı tek neften oluşan bir ibadet mekanıdır. Çağdaş örnekler ile karşılaştırıldığında, inşa malzemesi, tasarım, iç süsleme açısından ortak özellikler taşıdığı görülür.

İnşa tekniği, 18.-yüzyıl sonu-19 yüzyılda yaygın olarak görülen taş ve tuğla ile yapılmış işçiliktedir. İç dekorasyonda yer alan ve silmeler, plasterler, yüksek kabartma tekniğinde alçı ile yapılmış bitkisel süslemeler, yapıların oranlarına göre, gerek tonoz üzengi hattı boyunca, gerekse alt kesimlerde yapı içi dekorasyonu olarak Geç dönem kiliselerinde yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır. Dikey yöndeki vurguyu sağlayan plasterlerin arasına genellikle birer pencere yerleştirilmiştir. Bu sığ plasterler, tonoz üzengi hattına değin yükselerek bazen alçı ile yapılmış dekoratif başlıklarla, bazen de daha sade tasarımlarla son bulurlar. Bu başlıklar da, tonoz karnına yerleştirilmiş yalancı sığ destek kemerlerini taşıyor izlenimi verecek şekilde tasarlanmışlardır. Dekoratif

<sup>13</sup> Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Z. Karaca, *İstanbulda Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, 1994, s. 35 vd.; S.Pekak, "18-19. yüzyıllarda Anadolu'da yaşayan Gayrimüslim İmar Faliyetleri ve Foçadaki Post-Bizans Kiliseleri", *Geçmişten Günümüze Foça Sempozyumu*, 1996, s.75 vd.; Z. Karaca, *İstanbul'da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri*, 2008, 48 vd.

<sup>14</sup> B. Papi, *İzmir'deki Bizans Sonrası İşlevini Sürdüren Kiliseler*, E.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk İslam Sanatı Anabilim Dalı Lisans Bitirme Tezi, İzmir, 1988, s.8 vd.

## *Bayındır Ermeni Kilisesi*

unsurlar bazen de sütun görünümünde yapılmıştır. Tek neften oluşan kiliselerde, sıg pasterler arasına yerleştirilen yuvarlak kemerli pencereler tasarım olarak benzerdir. İçe doğru genişleyen mazgal planlıdırlar.

Çatı saçak hatları da dışta silmeler ile belirginleştirilmiştir. Cepheleri genellikle kırıkt katkılı kalın sıva ile sıvalıdır. Taş dokunun özenli olduğu örneklerde sıva yapılmaz. Tek nefli ya da çok nefli olsun kiliselerin tonoz-kubbe içleri de dekoratif alçı panolar ile süslenmiştir. Günümüze sağlam ulaşamaları da orijinalde içlerinin konulu resimlerle bezeli veya farklı renklerle süslü oldukları bilinmektedir. Nitekim, günümüzde işlevini sürdüren geç dönem kiliseleri de benzer şekilde dekore edilmişlerdir.

Bayındır Ermeni Kilisesinin oranları dikkate alındığında ana girişinin, emsalleri gibi, batı cephe ortasında, apsis ekseninde olduğu görülür. Giriş kapısı önünde ise muhtemelen üzeri geniş bir kemer ile örtülü bir ön mekan yer almaktadır. Olasılıkla bu mekan ya kemerle yada üçgen alınlık ile cephelendirilmişti. Ancak batı yönde tüm duvarlar temel seviyesine dek yıkıldığı için hiçbir iz günümüze ulaşmamıştır. Yan cephelerinde karşılıklı dizi oluşturan pencerelerin tasarımı ve kuzeydoğudaki kapı ve kapı üstündeki pencere tasarımı Sinop Ayancık'taki Arkhangelos Kilisesi kuzey cephe (1884), İstanbul Kurtuluş Hagios Demetrios Kilisesi<sup>15</sup> güney cephe (18.yy sonu) ile benzerdir

Yukarıda ayrıntılı tanım ve tarihçesi hakkında bilgi sunulan Ermeni Kilisesi, Anadolu'daki çağdaşı örnekler göz önüne alındığında, döneminin dini, mimari, kültürel ve sosyal yaşamını yansıtan önemli bir kültür varlığımızdır. Ayaktadır ve kısmen bazı kayıpları olsa da orijinal özelliklerini yitirmemiştir.

### **KAYNAKÇA**

Z.Karaca, *İstanbulda Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri*, İstanbul, 2008.

Z.Karaca, *İstanbulda Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, İstanbul, 1996.

S.Pekak, "18-19. yüzyıllarda Anadolu'da yaşayan Gayrimüslim İmar Faliyetleri ve Foçadaki Post-Bizans Kiliseleri", *Geçmişten Günümüze Foça Sempozyumu*, 1996, s.75

Derya Hepkarşı, *19. Yüzyıl Ortalarında Bayındır Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2001

Himmet Akın, *Aydınöğulları Beyliği Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1968

Doğan Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul, 1998

*Missionary Register, Church Missionary Society*, C. 38, 1851

---

<sup>15</sup> Karaca, 2008, s. 362.

Emine Tok

*Annual Report-Armenian Board of Commissioners for Foreign Missions*, 1881

F.V.J. Arundell, *A Visit To The Seven Churches Of Asia*, 1828.

F. İlder, "Batı Anadolu'da Azınlık Kiliselerinden İkonografik Belirlemeler ve Kimi İrdelemeler", *Sanat Tarihinde İkonografi Araştırmaları. Güner İnal'a Armağan*, Ankara, 1993, 213-238.

F. İlder, "Bazı Örneklerle Osmanlı Dönemi Mimarlığında IX. Yüzyıl Ege Bölgesi Kiliseleri: Gökçeada, Ayvalık, Selçuk (Şirince Kırkınca Köyü)" *XI. Türk Tarih Kongresi*, C. V, Ankara 1990, s. 1987-2001.

B. Papi., *İzmir'deki Bizans Sonrası İşlevini Sürdüren Kiliseler*, E.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk İslam Sanatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Lisans Bitirme Tezi, İzmir, 1988

Arman Özgür Turgut, *Ayvalık Kilise Manastırları*, E. Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı Bitirme Tezi, İzmir, 1996.

Aytekin Erdoğan, *Çeşme İlçesi Sınırları İçinde Bulunan Kiliseler*, Bizans Sanatı Doktora Seminer Çalışması, İzmir, 1995.

E. Doğer, *Menemen ya da Tarhaniyat Tarihi*, İzmir, 2001.

C. Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, tarihi ve Arkeolojisi*, (Çev. Ali Suat), C.2, Ankara, 2002

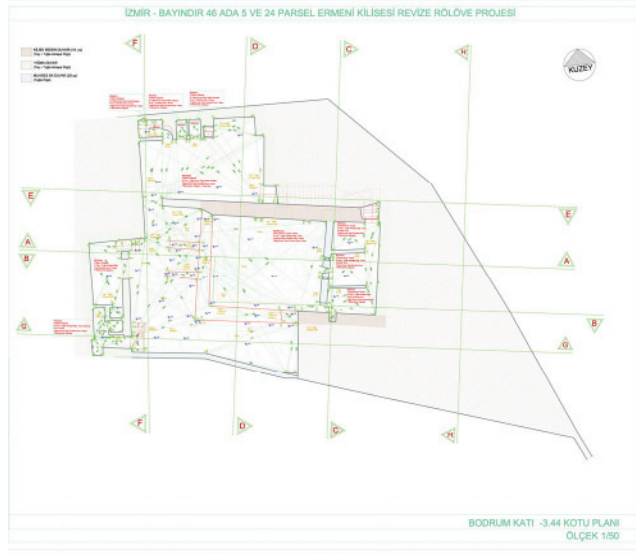
W. M. Ramsay, Çev. Mihri Pektaş, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, ist. 1960.

G. Ostrogorsky, *Bizans Tarihi*, İstanbul 1994.

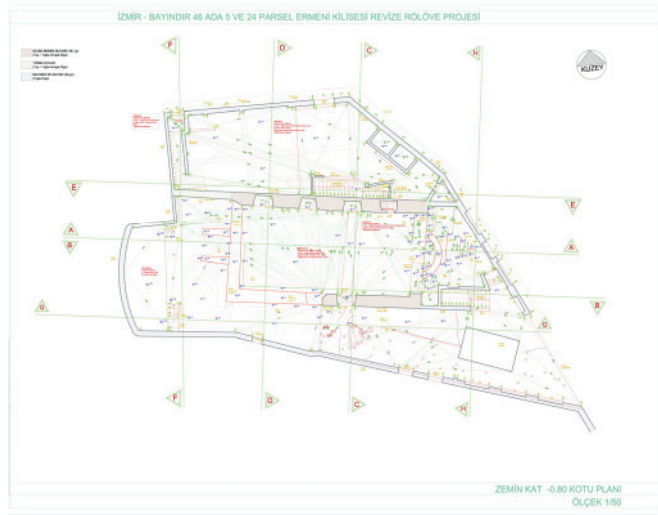
F. Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara 1994

B. Umar, *Lydia*, İzmir, 1989

## Bayındır Ermeni Kilisesi



Şekil 1- Kilisenin içinde bulunduğu parselin bodrum kat planı (Kalan Mühendislik Arşivinden)

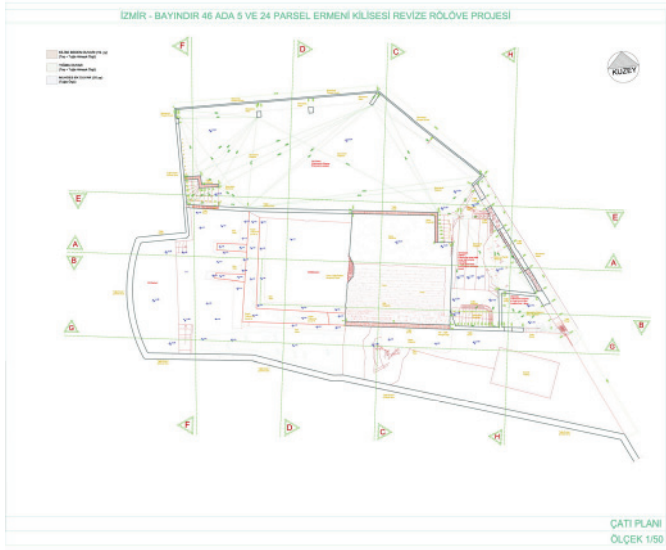


Şekil 2- Kilisenin içinde bulunduğu parselin zemin kat planı. Kazı sonrasında ortaya çıkan apsis ve batı sınırlar ile birlikte (Kalan Mühendislik Arşivinden)

Emine Tok

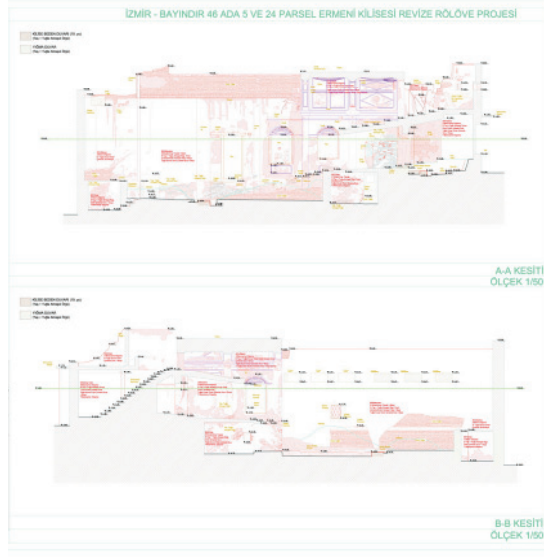


Şekil 3- Kilisenin içinde bulunduğu parselin galeri kat planı (Kalan Mühendislik Arşivinden)



Şekil 4- Kilisenin içinde bulunduğu parselin çatı kat planı (Kalan Mühendislik Arşivinden)

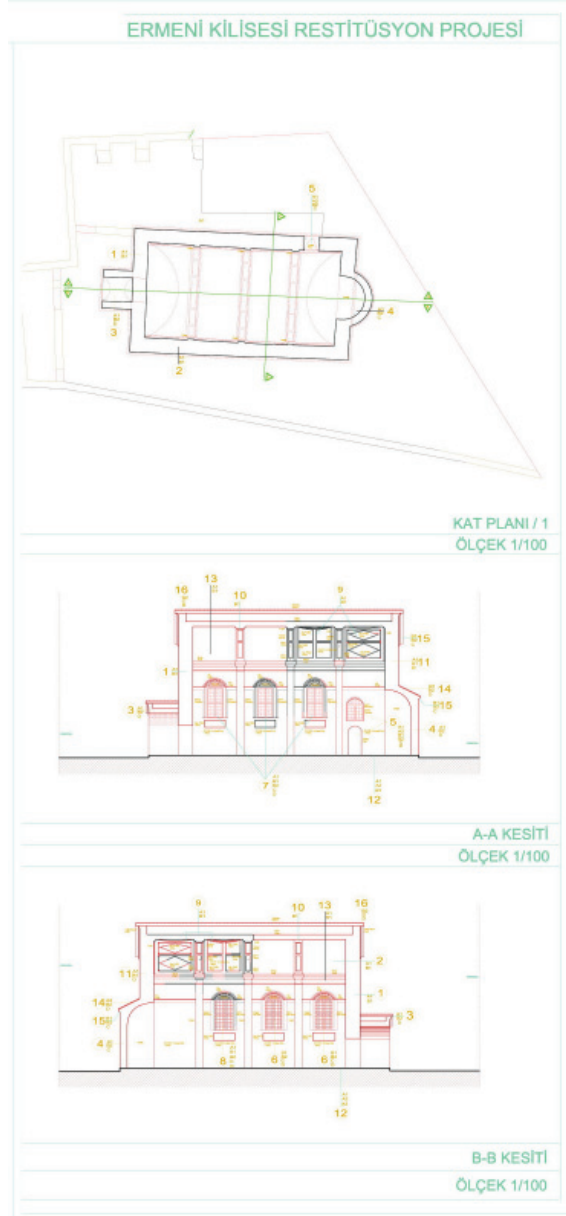
## Bayındır Ermeni Kilisesi



Şekil 5- Kilisenin günümüzdeki durumunu gösterir kesit. (Kalan Mühendislik Arşivinden)



Şekil 6- Naosun tonozu ve bu kottaki tavan planı (Kalan Mühendislik Arşivinden)



Şekil 7- Kilisenin orijinal durumuna ilişkin restitüsyon çizimi (Kalan Mühendislik Arşivinden)



*Bayındır Ermeni Kilisesi*



**Resim 1-** Kazı öncesi, naosun batısına bakış.



**Resim 2-** Kazı sonrasında ortaya çıkan naosun batı ve güney duvarına bakış.

Emine Tok



**Resim 3-** Naosa güneybatı köşeden bakış.



**Resim 4-** Naos içine inşa edilen beton tabliyelere kuzeybatı yönden bakış.

*Bayındır Ermeni Kilisesi*



**Resim 5-** Tonoz altında konumlanmış beton tabliye.



**Resim 6-** Kazı öncesi naosun doğusuna bakış. Naos içindeki eğimli beton tabliyeler mekanın algılanmasını engellemektedir..



**Resim 7-** Kazı sonrası naosun doğusuna bakış. Beton tabliye altında apsis ortaya çıkmıştır.



**Resim 8-** Kuzey duvarın doğusunda yer alan ve orijinalde bemaya açıldığı anlaşılan kapı. Daha sonradan kapının kemerinin önü tuğla ve beton malzeme ile kapatılmıştır. Ancak içten bakıldığında, kapının orijinalde yuvarlak kemerli bir giriş olduğu tespit edilebilmektedir.

*Bayındır Ermeni Kilisesi*



**Resim 9-** Kazı öncesinde, naosun kuzeybatı köşesine bakış.



**Resim 10-** Sonradan yapıya eklenen duvarda devşirme malzeme olarak kullanılmış paye ayağı.

Emine Tok



**Resim 11-** Güney cephenin günümüze ulaşan bölümü.



**Resim 12-** Orijinal saçak hattı ve profilli silme.